

Медиадағы саяси карикатураның рөлі мен қызметі

Аңдатпа. Мақала қазіргі даму жағдайында қоғамдық санаға әсер ету құралы ретіндегі саяси карикатураның рөлін зерттеуге арналған. Саяси карикатура ұғымы, сондай-ақ оның сатиралық, әлеуметтік, шығармашылық, эмоционалды, иллюстрациялық және мәдени жады ретіндегі негізгі функциялары қарастырылған. Автордың мағыналы оқиғалар мен фактілерге жеке көзқарасын білдіретін карикатураның субъективті және объективті модальділікке ие болуы белгіленген. Карикатураның негізгі құрамдас бөлігі ретінде графикалық кескіннің ерекшеліктері қарастырылған, онда автор өз мақсатына жету үшін карикатураны басқа сурет түрлерінен ерекшелейтін бірқатар көркемдік әдістерді қолданатыны анықталды. Карикатуристтердің негізгі көркемдік әдісі ретінде көбінесе фигураның, бет-әлпеттің, костюмнің, бейненің мінез-құлқының ерекшеліктерін асыра көрсететіні, сонымен қатар күтпеген, ерекше салыстырулар мен ассимиляцияларға жүгінетіні айқындалды. Сондықтан мақалада карикатура - суретшінің шығармашылық қиялының өрісі ретінде қарастырылған. Саяси карикатураның мәні қазіргі саяси оқиғаларды сынға алудан көрініс табады, онда карикатурист белгілі бір қоғамдық-саяси құбылысты күлкілі түрде әдейі білдіруге мақсат қояды, осылайша белгілі бір қоғамдық пікірді қалыптастыруға әсер етеді.

Кілт сөздер: карикатура, саяси карикатура, бейнелеу, сатира, әзіл, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық пікір.

DOI: 10.32523/2616-7174-2022-139-2-52-61

Кіріспе

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында әртүрлі құралдар арқылы қоғамдық пікір қалыптастыру аса маңызды. Халыққа әсер етудің ең тиімді әдісі - қарапайым азаматтар арасында көбінесе шындыққа сәйкес келмейтін, бірақ мүдделі саяси манипуляторлардың шеңберіне пайдалы пікірлер қалыптастыру мақсатында таратылатын «әлеуметтік мифтерді» қоғамдық санаға енгізу, өйткені бұл пайымдаулар мемлекет үшін сыртқы қауіп-қатерлерге қарсы тұру, билікті сақтау, партияаралық күресте жеңіске жету немесе жол бермеу сынды белгілі бір мақсаттарға қол

жеткізуге ықпал етеді. Әлеуметтік мифтерді енгізудің маңызды құралдарының бірі - саяси мультфильмдер. Айта кету керек, карикатура өзінің жарықтығы мен қабылдаудың қарапайымдылығына байланысты адамдардың негізгі идеяларын, көзқарастары мен сенімдерін қалыптастырады, тіпті белгілі бір тұлғалардың толыққанды стереотиптік бейнелерін жасайды.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің теориялық негізін саяси карикатура жанрының ерекшеліктеріне арналған осы саланы зерттеуші ғалымдардың ғылыми

жұмыстары құрады. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында тұжырымдамалық талдау әдісі, салыстырмалы талдау элементтері, жаппай текстологиялық талдау әдісі, дискурсты сыни талдау элементтері, танымдық талдау әдістері қолданылды.

Талқылау

Бүгінгі таңда біз айналамыздағы әлемде не болып жатқандығы туралы негізгі ақпарат көзі ретінде газеттерге, журналдарға және басқа мерзімді басылымдарға жиі жүгінеміз, тіпті карикатура сияқты ауыр және күлкілі жанрдың арқасында ең көп ақпарат аламыз деп ойламаймыз. Айта кету керек, карикатура өзінің жарықтығы мен қабылдаудың қарапайымдылығына байланысты адамдардың негізгі идеяларын, көзқарастары мен сенімдерін қалыптастырады, тіпті белгілі бір тұлғалардың толыққанды стереотиптік бейнелерін жасайды, бұл оны әлемдік саяси дағдарыс пен ақпараттық соғыстардың қазіргі дәуірінде өте танымал етеді. Сондықтан мультфильмдердің тілдік материалын зерттеу қоғамның көңіл-күйін, қазіргі тенденцияларды жақсы түсіну үшін барған сайын үлкен сұранысқа ие бола бастады.

Коммуникациялық технологиялардың дамуының қазіргі кезеңі және олардың жеке тасымалдаушыларының өсіп келе жатқан портативтілігі қазіргі адамның өмірі оның өте сараланған ақпарат пен бейнелер ағындарына тұрақты ену жағдайында болатындығына әкеледі. Қазіргі қоғамның ойын коммуникациясы, бұқаралық және топтық - жаңа мағына береді. Бұл процестің әлеуметтік-мәдени динамикасы оны әлеуметтанулық зерттеудің теориялық, әдіснамалық және эмпирикалық мүмкіндіктерінен алда келеді. Ғылыми білімнің ерекше жетіспеушілігі саяси карикатураны зерттеуде көрінеді. Бүгінгі әлемде өркениеттік қақтығыстардың күшеюі қазіргі саяси карикатурамен туындаған мағыналар көптеген адамдарға жұмылдыру әсерін тигізуі мүмкін және тіпті әлеуметтік тұрақтылыққа нұқсан келтіретін «көбелек эффектісін» өндірудің факторы болуы мүмкін.

Карикатураның эмоционалды, танымдық және мінез-құлық әсерінің мүмкіндігі қоғамның қызметі туралы белгілі бір ұжымдық идеялардың кодталғанына негізделген. Осы мағыналарды декодтау жеке тұлғалардың өзін-өзі таныстыруына, саяси институттардың «қалыпты» функционалдығын түсіндіру сипатына, саяси шешімдер қабылдаудағы олардың азаматтық белсенділігінің рөлін түсінуге әсер етеді. Тұрақты өндіріс пен мағыналарды жаңартудың арқасында қазіргі заманғы жеке бұқаралық ақпарат құралдарын қолданушы күн сайын электронды-желілік ойын бейнелерінің, соның ішінде саяси-карикатуралық және арандатушылық бейнелердің көптігіне енеді. Иронияның, сарказмның, гротесктің көп саяси мағыналарының осы әлемінен кетуі іс жүзінде мүмкін емес, бұл кейбір саяси күштер трансформацияланатын нақты бейнесін виртуалды түрде «ығыстыру» үшін пайдаланатын құндылық-нормативтік дисперсияға әкеледі.

Карикатура - белгілі бір қоғамдық-саяси және күнделікті құбылыстарға немесе белгілі бір адамдар мен оқиғаларға сыни баға беретін сатиралық бейнелеу. Бейнелеу өнеріндегі күлкілі көріністің белгілі бір саласын құрайтын карикатурада сатира мен әзіл кез-келген әлеуметтік, қоғамдық-саяси, күнделікті құбылыстарды сынға, әшкерелеуге, күлдіруге қызмет етеді.

Ағылшын тіліндегі практикада біз карикатура деп түсінетінімізді білдіру үшін «мультфильм» сөзі жиі қолданылады, оның мағыналарының бірі «күлкілі жеңілдетілген сурет, сатиралық көрініс». Алайда, «карикатура» термині де қолданылады, бірақ графикалық өнер түрлерін білдіретін бұл сөздер әртүрлі семантикалық мазмұнға ие. Американдық Poynter институтының (Poynter Institute) Келли Макбрайд (Келли Макбрайд) түсіндірмесіне сәйкес, «карикатура» - бұл адамның ерекшеліктерін бейнелейтін және сонымен бірге оларды күлкілі эффект алу үшін гиперболизациялайтын сурет, ал «мультфильм» - бұл қолмен немесе компьютердің көмегімен сурет салатын, сонымен қатар күлкілі эффект тудыратын визуалды өнердің бір түрі (McBride, 2006).

Энциклопедиялық мақаланың авторы Уинслоу Амес атап өткендей, графикалық кескіннің бұл түрі әзіл-оспақ немесе сатиралық түрде қатал болуы мүмкін, сонымен қатар адамның карикатуралық/ шарж бейнесінен (карикатурадан) айырмашылығы, бейнеленген адаммен таныс адамдарға арналған және суретшімен ақылдаса алады. Сатиралық карикатура (cartoon) сурет тақырыбымен байыпты танысуға негізделген, сонымен қатар ол редакцияның пікірін қысқаша және нақты білдіреді, әлеуметтік өзгерістерге қатысты қазіргі түсініктемелерге қызмет етеді және көбінесе әлеуметтік инерцияны басуға бағытталған (Ames W).

Осылайша, ағылшын тілінде «карикатура» «шарж» ұғымына жақын тар мағынаға ие, ал «мультфильм» сөзі осы сатиралық өнердің барлық түрлерін қамтиды. Карикатураның негізгі қаруы-сатира мен әзіл, олардың құралдарын қолдана отырып, карикатураның авторы аудиторияда күлкі тудыратын нақты немесе шартты көркемдік бейнелер жасау арқылы жеке әлеуметтік немесе саяси құбылыстарды мазақ етеді және әшкерелейді. Осы себепті, қазіргі заманғы БАҚ беттеріндегі карикатура көбінесе өткір, полемикалық материалдармен бірге жүреді, мұндай жағдайда карикатура газет немесе журнал жарияланымы авторының идеясын баса көрсетуге және тереңдетуге, қажетті екіпін жасауға арналған. Сонымен қатар, карикатура басқа мәтінге иллюстрациялық материал болмай, медиа мәтін ретінде өз бетінше әрекет ете алады.

Сөздің кең мағынасында карикатура кез-келген бейнені білдіреді, онда күлкілі эффект саналы түрде жасалады, нақты және фантастикалық біріктіріледі, фигураның, бет-әлпеттің, адамдардың мінез-құлқының сипаттамалары асыра сілтеліп, нақтыланады, олардың қоршаған ортамен қатынасы бейнеленеді, күтпеген салыстырулар мен ассимиляциялар қолданылады. Бүкіл әлемде кеңінен таралған карикатура бүгінгі күнге дейін саяси жарнама мен насихатта жиі қолданылады [1, 110 б.].

Саяси карикатура саяси коммуникациядағы ақпаратты беру құралы бола отырып, ай-

қын идеологиялық әлеуметтік-сыни бағытқа ие. Ақпаратты көрнекі түрде жеткізе отырып, тұжырымдамалық бейнелерді қолдана отырып, автор кез-келген әлеуметтік құбылысқа өзінің көзқарасын дәл көрсетеді. Саяси карикатураның ерекшелігі - ол өзінің табиғаты бойынша қоғамдық пікірді қалыптастырудың қуатты құралы болуға арналған. Шағын сурет көптеген маңызды аналитикалық мақалаларға қарағанда санаға күшті әсер етуі мүмкін. Көрнекі құралдар, ауызша немесе интеллектуалдық түрде берілген ақпаратқа қарағанда, карикатура адамға бағдарламаланған әсерді дереу қабылдауға мүмкіндік береді, өйткені визуалды жүйелер тек ақылға ғана емес, сонымен бірге адамның эмоционалды-сезімтал дүниесіне де әсер етеді.

Саяси карикатура бірнеше функцияларды орындайды. Олардың ішіндегі ең маңыздылары - сатиралық, әлеуметтік, шығармашылық, эмоционалды, иллюстрациялық және мәдени жады қызметтері.

Сатиралық қызмет - бұл саяси карикатураның белгілі бір мәдениеттің өкілдері үшін маңызды әлеуметтік-саяси құбылыстарды бұзу, әшкерелеу және мазақ ету арқылы сатиралық әсер ету қабілеті. Саяси мультфильм мәтіндерінің әлеуметтік функциясы қоғамдық саяси сананы қалыптастыруға және реттеуге арналған. Әлеуметтік функцияның бір түрі - бұқаралық ақпарат құралдары (атап айтқанда, PR-технологиялар мамандары) қоғамның санасында саясаткердің белгілі бір бейнесін жасау, оған бұқараның белгілі бір көзқарасын қалыптастыру үшін жиі жүгінетін манипуляциялық функция [2, 45 б.].

Саяси карикатураның шығармашылық функциясы ол белгілі бір хабарламаның таратушысы ретінде ғана емес, сонымен қатар жаңа идеялардың генераторы ретінде қызмет етеді және саясаткерлердің белсенділігін арттыра алады. Эмоционалды функция адамның мінез-құлқының ажырамас сипаттамасы ретінде эмоционалдылыққа негізделген. Саяси карикатура кейде иллюстрациялық функцияны орындайды, газет немесе журналдың мақаласының мәтініне қосымша ретінде әрекет етеді.

Карикатураның негізгі қаруы - сатира мен әзіл, олардың құралдарын қолдана отырып, карикатураның авторы аудиторияда күлкі тудыратын нақты немесе шартты көркемдік бейнелер жасау арқылы жеке әлеуметтік немесе саяси құбылыстарды мазақ етеді және әшкередейді. Осы себепті, қазіргі заманғы БАҚ беттеріндегі карикатура көбінесе өткір, полемикалық материалдармен бірге жүреді, мұндай жағдайда карикатура газет немесе журнал жарияланым авторының идеясын баса көрсетуге және тереңдетуге, қажетті екпін жасауға арналған. Сонымен қатар, карикатура басқа мәтінге иллюстрациялық материал болмай, медиа мәтін ретінде өз бетінше әрекет ете алады [3, 74 б.].

Карикатураны жасау кезінде суретші өзінің қиялымен, сөйлеу тақырыбымен, басылым форматымен және этикалық нормалармен ғана шектеледі, осылайша сөз бостандығына қол жеткізіледі. Карикатурада автордың мағыналы оқиғалар мен фактілерге жеке көзқарасын білдіретін субъективті және объективті модальдылық бар. Объективті модальдікке автордың көзқарасы бойынша бейнеленген суреттегі шындықтың сынуы арқылы қол жеткізіледі. Карикатура оқырманның санасында жауап қайтаруға, олардың маңызды хабарлама мен бірлесіп құру процесін шешуге, мағынасымен толықтыруға бағытталған. Карикатураның антентропиясы оның тұтастығымен, тұжырымның толықтығымен анықталады. Карикатураның барлық элементтері, соның ішінде ауызша және паралингвистикалық құралдар авторлық тұжырымдамаға бағынады.

Карикатураның негізгі компоненті графикалық кескін болғандықтан, оның авторы өз мақсатына жету үшін карикатураны басқа сурет түрлерінен ерекшелетін бірқатар көркемдік әдістерді қолданады. Карикатура - суретшінің шығармашылық қиялының өрісі. Онда үйлеспейтін нәрсе ең батыл түрде үйлеседі: нақты қиялмен араласады, тірі заттар тетіктерге айналады; адамдар – жануарларға, ал жануарлар – географиялық ұғымдарға, жансыз заттар адам бейнесі мен сөйлеуге ие болады. Анатомия, физика, оптика және пер-

спектива талаптары суретшінің қиялымен алмастырылады, кеңістік, уақыт және оқиғалардың реттілігі автордың қалауы бойынша толығымен қамтамасыз етіледі.

Карикатура вербалды (ауызша) және иконикалық (бейнелеу) элементтердің өзара әрекеттесуіне негізделген, яғни креолданған мәтін немесе аралас мәтін түрінде көрініс табады. Карикатура толық креолизациясы бар мәтінге жатады, мұнда вербалды және иконикалық компоненттер арасында синсемантикалық қатынастар орнатылады: вербалды мәтін толығымен бейнелеу қатарына тәуелді және кескіннің өзі мәтіннің міндетті элементі ретінде әрекет етеді. Алайда, салынған сурет сонымен қатар автономияны көрсетеді, яғни мәтінге иллюстрация жасаған, мәтіннің негізгі идеяларын бейнелейтін суретші суреттегі кескіннің мәселесіне немесе объектісіне өз көзқарасын білдіреді. Карикатураны плакатпен, креолданған мәтіннің басқа түрімен салыстыра отырып, ғалымдар постерден айырмашылығын, карикатураның іс-әрекетке шақырудың мақсаты жоқ, бірақ жеке тұлғаның бұрыннан қалыптасқан саяси көзқарастарын нығайтуға немесе әлсіретуге бағытталғанын айтады [4, 215 б.].

Бүгінгі таңда поликодтық мәтіннің әсерін зерттеу медиа әсер ету құбылысын талдауда ерекше маңызға ие, өйткені қазіргі газеттер мен журналдар визуалды компоненттің көлемін арттырады. Суреттер, графиктер, фотоматериалдар, карикатуралар соның ішінде хабарламаның толық құқылы элементіне айналады, ал вербалды компонент жолақта және бұрылыста көбірек сегментацияға ұшырайды, суреттер орнатқан композицияға бейімделеді.

Поликодтық мәтіндерді қабылдау механизмін Р. Майер зерттеді, ол осы мәтіндік құрылымдарды түсінудің үш кезеңін ұсынды: ақпаратты іріктеу - бұл кезеңде визуалды және ауызша компонент реципиенттің миымен бөлек өңделеді, әртүрлі жүйелердің көмегімен, нәтижесінде реципиенттің санасында бейнелеу компонентін қабылдау негізінде қалыптасқан бейнелер пайда болады, ал дамыған терең пропозициялар қабылданған

ауызша ақпарат негізінде; ақпаратты ұйымдастыру – бұл кезеңде қалыптасқан бейнелердің әртүрлі формалары бөлек түсіндіріледі, екі психикалық модель құрылады: бейнелі және ауызша; тәжірибемен интеграция - бұл кезеңде ұсынылған жағдайдың екі моделі біріктіріледі, субъектінің жадының мазмұнымен салыстырылады және одан әрі қолданылады. Осылайша, поликодтық мәтіннің өңделген элементтері алушының ұзақ мерзімді жадында сақталады және бар білімдерін байытады, толықтырады және кейде оларды өзгертеді (Mayer, 2001).

Осылайша, карикатура жанрындағы зерттеулерді қорытындылай келе, саяси карикатураның маңызды белгілерін анықтауға болады:

1. коммуникативтік мақсат-белгілі саяси қайраткерлерді және саясат саласындағы маңызды оқиғаларды мазақ ету, өткір сатиралық сынға алу, саясаткердің белгілі бір бейнесін жасау немесе бұзу арқылы қоғамдық сәнаны айла-шарғы жасау;

2. автордың тұжырымдамасы-суретшінің карикатурада бейнеленген саяси оқиғалар мен олардың қатысушыларына сыни немесе теріс көзқарасы, сонымен қатар кейіпкерлерді күлкілі түрде көрсетуге деген ұмтылысы.

Нәтижелер

Ең алғашғы билікке Британдық аралдарда саяси карикатура құбылысы негізінде пайда болды. XVIII ғасырдың екінші жартысында ағылшын газеттерінің беттерінде пайда болған жаңалықтың қызықтылығы соншалық, жүз жылдан кейін карикатура суретшісі редакциядағы ең маңызды адам болды.

Діни «Punch». 1841 жылы пайда болған «Панч» әзіл-сықақ пен сатираның апта сайынғы журналы XXI ғасырдың басына дейін жарияланды және осы уақыт ішінде ол саяси карикатураның стандартына айналды.

Қазіргі уақытта карикатура - бұл саяси қарсыластармен күресудің насихаттық құралы. Оны жетекші БАҚ беттерінде, электронды баспасөзде және әлеуметтік желілерде табуға болады. Ол әрқашан бір немесе бірнеше өзекті мәселеге көзқарасты көрсетеді. Сонымен

қатар, саяси карикатураның өзі көбінесе біржақты, стереотиптік немесе жала жабу ретінде сынға ұшырайды, кейде халықаралық жанжалдарға әкеледі.

Карикатураның негізгі компоненті графикалық кескін болғандықтан, оның авторы өз мақсатына жету үшін карикатураны басқа сурет түрлерінен ерекшелейтін бірқатар көркемдік әдістерді қолданады. Б.Я. Виппер мыналарды бөліп көрсетеді: 1. бір жақты асыра сілтеу (ашуланшақтық, әдепсіздік және, әрине, мазақ ету); 2. нормадан ауытқу, табиғилықты бұзу, алайда ұқсастықты сақтау шартымен; 3. Карикатурада егер нақты адам бейнеленбесе де, сол адаммен ұқсастық болуы керек (Виппер, 2002).

Карикатуристер көбінесе негізгі көркемдік әдіс ретінде фигураның, беттің, костюмнің, бейненің мінез-құлқының ерекшеліктерін асыра және қайрауды қолданады, сонымен қатар күтпеген, ерекше салыстырулар мен ассимиляцияларға жүгінеді. Сондықтан карикатура-суретшінің шығармашылық қиялының өрісі. Онда үйлеспейтін нәрсе ең батыл түрде үйлеседі: нақты қиялмен араласады, тірі заттар тетіктерге айналады; адамдар – жануарларға, ал жануарлар – географиялық ұғымдарға, жансыз заттар адам бейнесі мен сөйлеуге ие болады. Анатомия, физика, оптика және перспектива талаптары суретшінің қиялымен алмастырылады, кеңістік, уақыт және оқиғалардың реттілігі мультфильмистің қалауы бойынша толығымен қамтамасыз етіледі.

Әзіл-карикатураның негізгі бөлігі. Мұны Б.Я. Виппер карикатураның міндеттері туралы айтқанда анықтады: Карикатура әрдайым қанағаттанбаушылықтан туындайды, әрдайым сыннан тұрады, жеке тұлғаға, фактіге немесе нақты құбылысқа қарсы бағыт білдіреді; оның өзекті болуы, бір нәрсе үшін күресу, бір нәрсеге наразылық білдіруден көрінеді (Виппер, 2002).

Карикатура ауызша (ауызша) және белгішелік (бейнелеу) элементтердің өзара әрекеттесуіне негізделген, яғни креолданған мәтін немесе аралас мәтін. Карикатура толық креолизациясы бар мәтіндерге жатады, мұнда

«вербальды және иконикалық компоненттер арасында синсемантикалық қатынастар орнатылады: вербальды мәтін толығымен бейнелеу қатарына тәуелді және кескіннің өзі мәтіннің міндетті (міндетті) элементі ретінде әрекет етеді». Алайда, сызылған сурет сонымен қатар автономияны көрсетеді, яғни мәтінге иллюстрация жасаған, мәтіннің негізгі идеяларын бейнелейтін суретші суреттегі кескіннің мәселесіне немесе объектісіне өз көзқарасын білдіреді. Карикатураны плакатпен, креолданған мәтіннің басқа түрімен салыстыра отырып, Е.А. Артемова постерден айырмашылығы, карикатураның іс-әрекетке шақырудың мақсаты жоқ, бірақ «жеке тұлғаның бұрыннан бар саяси көзқарастарын нығайтуға немесе әлсіретуге» бағытталғанын айтады (Артемова, 2002).

А.С. Айнутдинов карикатуралардың түрлерін саралай отырып, сипаттамалық принципті қолданды. Оның жіктелуіне сәйкес, осы сатиралық суреттердің келесі түрлері бөлінеді:

1. шарж-өзіне тән детальдарды бөліп көрсете отырып, адамның бұрмаланған, карикатуралық бейнесі; шарждарды БАҚ тәжірибесінде қолданудың ерекшелігі-оларда танымал тұлғалар бейнесі пайда болады;

2. изоэзіл-адамды және оның айналасын оптимистік, көңілді түрде көрсететін сурет, күнделікті абсурдтар, күлкілі әңгімелер көрсетіледі; изоэзіл әдетте өткір әлеуметтік мазмұнды білдірмейді;

3. философиялық карикатура - абстрактілі эзіл туындысы, мұндай карикатураның мазмұны саясатқа немесе әлеуметтік салаға қатысты емес, онда карикатурист болмыстың мәңгілік мәселелерін қозғайды;

4. әлеуметтік карикатура-жағымсыз құбылыстарды, қоғамда болып жатқан процестерді күлдіреді, күлкілі түрде әртүрлі әлеуметтік типтерді және әртүрлі әлеуметтік құбылыстарды көрсетеді (Айнутдинов, 2010).

Х. Мамдух ұсынған тағы бір жіктеудің негізінде газет жолағындағы карикатураны бейнелеу формасы жатыр. Осы қағидаға сәйкес ол карикатураларды-тәуелсіз туындыларды анықтады; газет немесе журнал материалдарын бейнелейтін карикатуралар; мұқабадағы

карикатуралар; тақырыбы бар карикатуралар; карикатуралар-газет немесе журналдың нышандары; жарнамадағы карикатуралар; комикстер; карикатуралар-сериалдар; телевизиялық карикатуралар; карикатуралар-коллаждар. Бұл жіктеу мерзімді баспасөзде қолданылатын карикатураның дәстүрлі түрлерін дәл сипаттағанына қарамастан, ол сонымен қатар карикатура ұғымының басқа бейнелеу формаларымен, атап айтқанда комикстермен және коллаждармен араласуын бақылайды, бірақ бұл тәсіл бұқаралық ақпарат құралдарының жанрларындағы жалпы тенденцияны көрсетеді. Бұл процесс карикатураға да әсер етті, нәтижесінде біз карикатуралық формалардың басқа суреттермен үйлесуі мен араласуын көре аламыз (Мамдух, 1993).

Карикатураның қалыптасуы БАҚ беттерінде орын алғандықтан, оның кең таралуын қамтамасыз ететін журналист болып табылады. Саяси карикатура мультфильм суретшісінің көзқарасын да, белгілі бір басылымның редакторлары мен журналистерінің саяси жағдайына деген көзқарасын да көрсете алады, сонымен қатар ол кейде сайлау науқаны кезінде «тапсырыс бойынша» жасалады [5, 97 б.].

Қазіргі кезде саяси карикатураның келесі түрлерін ажыратуға болады:

- газет немесе журнал материалын бейнелейтін саяси карикатура көбінесе тақырыптық мақалаға қосымша ретінде орналастырылады;

- мерзімді басылымның мұқабасындағы саяси карикатура;

- интернет-карикатуралар - электрондық БАҚ пен әлеуметтік желілерде жарияланған саяси карикатуралар;

- басылымның ішінде де, мұқабада да орналасуы мүмкін саяси карикатура;

- саяси комикс - көркем әңгіме, саяси тақырыптағы суреттердегі әңгіме;

- карикатура-сериал немесе «strip» (ағылш. strip cartoon-газеттегі немесе журналдағы эзіл парағы) комикстерге сәйкес келеді;

- карикатура-коллаж - бірнеше семантикалық суреттер;

- демотиватор - бұл суреттің астында немесе үстінде түсініктеме немесе тақырып

берілген кадрда орналасқан интернет-карикатураның бір түрі [6, 19 б.].

Ақпараттық технологиялардың дамуы қарастырылып отырған жанрға айтарлықтай әсер етті. Бір жағынан, саяси карикатура дәстүрлі сатиралық үлгіні ығыстыра отырып, инфографиканың элементіне айналуға орналасқан, ал көбінесе оқырмандарға оқиғалар туралы күлкілі әсермен көрнекі түрде хабарлау және сол арқылы ойлануға азық беру үшін өзінің табиғи функциясын жоғалтады. Екінші жағынан, бұқаралық ақпарат құралдарындағы карикатура көбінесе кездейсоқ, жүйелік емес, өздігінен пайда болуы мүмкін немесе тез жоғалып кетуі мүмкін, сонымен қатар цензура мен редакторлық өңдеуден өтуі мүмкін.

Саяси карикатураның тақырыбы өте алуан түрлі. Кейбір карикатуралар сыбайлас жемқорлық, экономика, қақтығыстарды әскери және бейбіт жолмен шешу мәселелеріне қатысты, ал басқалары шешімдерді, сайлау науқандарын, саясаткерлердің сыртқы келбеті мен мінез-құлқын мазақ етеді. Сонымен қатар, карикатурист әрдайым жағдай мен оқиғаларға тез жауап беруі керек, карикатура өзекті және уақтылы болуы керек.

Саяси карикатураның мәні - өзекті саяси оқиғаларды сынға алу, карикатурист белгілі бір қоғамдық-саяси құбылысты күлкілі түрде әдейі білдіруге мақсат қояды. Мұнда көрнекі элементтер ақпараттың көп бөлігін алып жүреді, олар ажырамас компонент болып табылады, ал мәтін өз кезегінде кескінге қосымша немесе түсініктеме ретінде қызмет етеді [7, 61 б.]. Карикатураны жасау – күрделі шығармашылық процесс, өйткені визуалдың негізгі семантикалық жүктемесі бар, оны тек суретпен ғана емес, сонымен қатар диаграммалармен, эмблемалармен, символдармен де ұсынуға болады. Карикатураларда түрлі-түсті сипаттау үшін гипербола (асыра сілтеу), гротеск (қиял), көрнекі метафора қолданылады, ол күрделі идеяны бейнелейтін немесе әдетте өзара байланысты емес екі ұғымның арасындағы қатынасты көрсететін сурет, аналогия, ұқсастық, салыстыру және ассоциацияға негізделген суреттің бейнелі мағынасы. Әлеу-

меттік-саяси жағдайды білдіретін метафораны бұқаралық аудитория тануы және оңай түсінуі маңызды.

Қорытынды

Арнайы зерттеу деректерін жинақтаған М.А. Бойконың пікірі бойынша, сөйлеу және белгілер деңгейінде ауызша және иконикалық белгілердің маңыздылығы арасындағы айырмашылықтың болмауына қарамастан, ақпаратты алушылар әртүрлі қабылдайды: мәтіндік хабарлама ақпараты 10% - дан аз көлемде қабылданады және игеріледі, дауыстық деректерді қосу бұл мәнді 40% - ға дейін арттырады, ал белгіше қатарының қосылуы-55% дейін (Бойко, 2006). Осылайша, қазіргі уақытта саяси дискурста креолданған мәтіннің дәлелденген әсер етуші күші туралы қорытынды жасауға болады. Бұл оның саяси дискурста өсіп келе жатқан танымалдылығын анықтады.

Креолданған мәтіндердің маңызды компоненттерінің бірі -прагматикалық. Ауызша ақпарат алушыға ұтымды деңгейде әсер етсе, ауызша емес ақпарат қабылдаудың эмоционалды деңгейіне әсер етеді. Осылайша, карикатураның креализациясы оған саяси саладағы оқиғаларға эмоционалды түсініктеме беруге мүмкіндік береді. Күрделі құрылымы бар карикатура - бұл ақпарат алушының санасының әртүрлі деңгейлеріне әсер ететін белгілер мен ақпарат жиынтығы. Мұндай мәтіндер поликод деп аталады. Бұл хабарлама семиотикалық гетерогенді құралдармен кодталған мәтін-ауызша және вербальды емес компоненттер, олардың бірігуі белгілі бір құрылым болып табылады, ол компоненттердің өзара тәуелділігінің көрінісімен сипатталады. Поликодтық мәтіннің бір мысалы ретінде газеттер мен журналдарды қарастыруға болады, онда ауызша және графикалық компоненттер адресатқа күрделі әсерін қамтамасыз ететін бір визуалды, семантикалық және функционалды тұтастықты құрайды.

Л. Большаинова газет мәтінін «лингво-визуалды кешен», яғни поликодтық мәтін ретінде фотосуреттермен бірге зерттеді. Журналистік материалмен иллюстрациялық материал

ретінде карикатураның үйлесімі де осындай кешен болып табылады деп тұжырымдады (Большаянова, 1987).

Бүгінгі таңда поликодтық мәтіннің әсерін зерттеу медиа әсер ету құбылысын талдауда ерекше маңызға ие, өйткені қазіргі газеттер мен журналдар визуалды компоненттің көлемін арттырады. Суреттер, графиктер, фотоматериалдар, карикатуралар соның ішінде хабарламаның толық құқылы элементіне айналады, ал вербалды компонент жолақта және бұрылыста көбірек сегментацияға ұшырайды, суреттер орнатқан композицияға бейімделеді.

Поликодтық мәтіндерді қабылдау механизмін Р. Майер зерттеді, ол осы мәтіндік құрылымдарды түсінудің үш кезеңін ұсынды: ақпаратты іріктеу - бұл кезеңде визуалды және ауызша компонент реципиенттің миымен бөлек өңделеді, әртүрлі жүйелердің көмегімен, нәтижесінде реципиенттің санасында бейнелеу компонентін қабылдау негізінде қалыптасқан бейнелер пайда болады, ал дамыған терең пропозициялар қабылданған ауызша ақпарат негізінде; ақпаратты ұйымдастыру - бұл кезеңде қалыптасқан бейнелердің әртүрлі формалары бөлек түсіндіріледі, екі психикалық модель құрылады: бейнелі және ауызша; тәжірибемен интеграция - бұл кезеңде ұсынылған жағдайдың екі моделі біріктіріледі, субъектінің жадының мазмұнымен салыстырылады және одан әрі қолданылады. Осылайша, поликодтық мәтіннің өңделген элементтері алушының ұзақ мерзімді жадында сақталады және бар білімдерін байытады, толықтырады және кейде оларды өзгертеді (Mayer, 2001).

Саяси карикатура бірнеше функцияларды орындайды. Олардың ішіндегі ең маңыздылары-сатиралық, әлеуметтік, шығармашылық, эмоционалды, иллюстрациялық және мәдени жад функциясы. Сатиралық функция-бұл саяси карикатураның белгілі бір мәдениеттің өкілдері үшін маңызды әлеуметтік-саяси құбылыстарды бұзу, әшкерелеу және мазақ ету арқылы сатиралық эффект жасау қабілеті. Саяси мультфильм мәтіндерінің әлеуметтік функциясы қоғамдық саяси сананы қалып-

тастыруға және реттеуге арналған. Әлеуметтік функцияның бір түрі-бұқаралық ақпарат құралдары (атап айтқанда, PR-технологиялар мамандары) қоғамның санасында саясаткердің белгілі бір бейнесін жасау, оған бұқараның белгілі бір көзқарасын қалыптастыру үшін жиі жүгінетін манипуляциялық функция. Саяси карикатура мұқият жасалған кескіндер мен маскаларды жою құралы бола алады, ал басқаларын жасайды, сонымен бірге қоғамның санасын басқарады. Саяси карикатураның шығармашылық функциясы ол белгілі бір хабарламаның таратушысы ретінде ғана емес, сонымен қатар жаңа идеялардың генераторы ретінде қызмет етеді және саясаткерлердің белсенділігін арттыра алады. Эмоционалды функция адамның мінез-құлқының ажырамас сипаттамасы ретінде эмоционалдылыққа негізделген. Жалпы өнер көбінесе эмоциялардың көрінісі ретінде қарастырылады.

Саяси карикатура ұғымын зерттей отырып, біз карикатура бұқаралық ақпарат құралдарында ең өткір, полемикалық материалдармен бірге жүретінін анықтадық, өйткені карикатураның негізгі қаруы - сатира мен әзіл. Олардың құралдарын қолдана отырып, карикатуралық кескіннің авторы жеке әлеуметтік немесе саяси құбылыстарды, метафоралық, символдық бейнені, ең алдымен тұлғаның эмоционалды компонентіне жүгінуді мазақ етеді және ашады, газет немесе журнал басылымы авторының идеясын баса көрсетуге және тереңдетуге, қажетті екіпіндерді қоюға, аудиторияда белгілі бір пікір қалыптастыруға арналған. Карикатураның барлық элементтері, ауызша және паралингвистикалық, авторлық тұжырымдамаға бағынады. Саяси карикатура сатиралық бейнелеу өнерінің жанрларының бірі. Оның басқа түрлерден маңызды айырмашылығы оның жұмыс істеу саласы: мұндай карикатура саяси дискурс пен саяси коммуникациялардың бөлігі болып табылады. Саяси карикатура саяси ортадағы оқиғаларға қоғамдық әсерді білдіреді, маңызды саяси қайраткерлердің қабылдаған шешімдерін түсіну және кейіннен сынаудың құралы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Голиков А. Г., Рыбаченок И. С. Политика в зеркале сатиры // Родина. – 2015. – № 8. – С. 110-115.
2. Дмитриев А. В. Социология политического юмора: очерки. – М.: РОССПЭН, 1998. – 332 с.
3. Кротков А. П. Карикатура. Непридуманная история. – М.: АСТ, 2015. – 319 с.
4. Лебедева А. Ю., Иванова А. В. Комический эффект в политической карикатуре // Инновационные технологии в науке и образовании. - 2015. – № 2. – С. 215-222.
5. Шарков Ф. И. Визуализация политического медиапространства // Полис. Политические исследования. – 2016. – № 5. – С. 97-107.
6. Белова М. А., Шаклеин В.М. Лингвокультурологический анализ текстов карикатур // Вестник РУДН. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания. - 2012. - №2. - С. 19 – 24.
7. Ворошилова М.Б. Политический креолизованный текст: ключи к прочтению. Екатеринбург, 2013. - 194 с.

А. Казыкенова

Университет С. Демиреля, Алматы, Казахстан

Роль и функции политической карикатуры в медиа

Аннотация. Статья посвящена изучению роли политической карикатуры как инструмента воздействия на общественное сознание в современных условиях развития. Рассмотрено понятие политической карикатуры, а также ее основные функции, такие как сатирическая, социальная, творческая, эмотивная, иллюстративная и функция культурной памяти. Обозначено обладание карикатуры субъективной и объективной модальностью, выражающее личное отношение автора к осмысляемым событиям и фактам. Рассмотрены особенности графического изображения как главной составляющей карикатуры, где автор для достижения своей цели использует ряд художественных приемов, которые отличают карикатуру от других видов рисунков. Отмечено, что в качестве основного художественного приема карикатуристы чаще всего используют преувеличение и заострение характерных черт фигуры, лица, костюма, манеры поведения изображенного, а также прибегают к неожиданным, непривычным сопоставлениям и уподоблениям. Поэтому карикатура является полем для творческой фантазии художника. Суть политической карикатуры обозначена в критике актуальных политических событий, где карикатурист ставит перед собой цель намеренно выразить то или иное общественно-политическое явление в комичном виде, тем самым воздействует на формирование определенного общественного мнения.

Ключевые слова: карикатура, политическая карикатура, изображение, сатира, юмор, средства массовой информации, общественное мнение.

A. Kazykenova

S. Demirel University, Almaty, Kazakhstan

The role and functions of political caricature in the media

Abstract. The article is devoted to the study of the role of political caricature as an instrument of influence on public consciousness in modern conditions of development. The concept of political caricature is considered, as well as its main functions, such as satirical, social, creative, emotive, illustrative and the function of cultural memory. The possession of the caricature by subjective and objective modality is indicated, expressing the author's personal attitude to the events and facts being interpreted. The features of the graphic image as the main component of the caricature are considered, where the author uses a number of artistic techniques to achieve his goal, which distinguish the caricature from other types of drawings. It is noted that as the main artistic technique, cartoonists most often use exaggeration and sharpening of the characteristic features of the figure, face, costume, behavior of the depicted, as well as resort to unexpected, unusual comparisons and likenesses.

Therefore, caricature is a field for the creative imagination of the artist. The essence of political caricature is indicated in the criticism of current political events, where the cartoonist sets himself the goal of intentionally expressing this or that socio-political phenomenon in a comical way, thereby influencing the formation of a certain public opinion.

Keywords: caricature, political caricature, depiction, satire, humor, mass media, public opinion.

References

1. Golikov A. G., Rybachenok I. S. Politika v zerkale satiry // Rodina. – 2015. – № 8. – S. 110-115.
2. Dmitriev A. V. Sociologiya politicheskogo yumora: ocherki. – M.: ROSSPEN, 1998. – 332 s.
3. Krotkov A. P. Karikatura. Nepridumannaya istoriya. – M.: AST, 2015. – 319 s.
4. Lebedeva A. YU., Ivanova A. V. Komicheskij effekt v politicheskoy karikature // Innovacionnye tekhnologii v nauke i obrazovanii. - 2015. – № 2. – S. 215-222.
5. SHarkov F. I. Vizualizaciya politicheskogo mediaprostranstva // Polis. Politicheskie issledovaniya. – 2016. – № 5. – S. 97-107.
6. Belova M.A., SHaklein V.M. Lingvokul'turologicheskij analiz tekstov karikatur // Vestnik RUDN. Seriya: Russkij i inostrannye yazyki i metodika ih prepodavaniya. - 2012. - №2. - S. 19 – 24.
7. Voroshilova M.B. Politicheskij kreolizovannyj tekst: klyuchi k prochteniyu. Ekaterinburg, 2013. - 194 s.

Автор туралы мәліметтер

Қазыкенова Айну́р Манатқызы – «Жас Алаш» газетінің SMM маманы, журналистика мамандығының магистранты, С. Демирел университеті, Алматы, Қазақстан.

Kazykenova Ainur Maratovna – SMM specialist of the newspaper «Zhas Alash», master's student in journalism, S. Demirel University, Almaty, Kazakhstan.